

КУЛТ И ИКОНОГРАФИЈА СВЕТОГ ЕВСТАТИЈА СОЛУНСКОГ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Свети Евстатије, архиепископ солунски, био је један од најобразованијих људи XII века. Таквим су га сматрали већ његови савременици. Учени Никита Хонијат, византијски историчар и богослов, описује га као мудрог и речитог човека, који је по беседништву и целокупном образовању далеко превазилазио друге људе, и у својој домовини и ван ње.¹ Евтимије Малакес, митрополит Неопатре, назива га у надгробном говору „храмом Муза, другом Академијом, Стоом и Перипатосом“.² Наведена похвале Евстатијевих интелектуалних врлина потврдили су током последњих деценија истраживачи његовог обимног списатељског дела.³ Посебно су цењени Евстатијеви коментари класичних писаца, пре свега Хомера,⁴ као и његово историографско дело о норманском освајању Солуна, које је преведено на неколико модерних језика.⁵ Свети Евстатије је био и веома плодан црквени писац. Написао је бројна хомилитска, хагиографска и

¹ *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J. L. van Dieten, I, Berlin–New York 1975, 210, 255.

² PG 136, 761.

³ Уп., нпр., A. P. Kazhdan (in collaboration with S. Franklin), *Studies on Byzantine literature of the eleventh and twelfth centuries*, Cambridge–Paris 1984, 183–195; A. P. Kazhdan, A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkeley 1985, 216–218; N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London–Cambridge, Mass., 1996²; A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge–New York 2007, 307–316. A. F. Stone, *The moods and tenses in Eustathian and late twelfth-century high-style Byzantine Greek*, *Byzantina symmeikta* 19 (2009) 143–144.

⁴ *Eustathii Commentarii ad Homeri Iliadem et Odysseam*, 1–4, Hildesheim 1960; *Eustathius. Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem Codicis Laurentiani Editi*, 1–4, ed. M. Van Der Valk, Leiden 1971–1987.

⁵ *Die Normannen in Thessalonike; die Eroberung von Thessalonike durch die Normannen, 1185 n. Chr.*, in *der Augenzeugenschilderung des Bischofs Eustathios*, ed. H. Hunger, Graz 1955; *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, ed. S. Kyriakidis, Palermo 1961; *Eustathios of Thessaloniki. The Capture of Thessaloniki*, ed. J. R. Melville-Jones, Canberra 1987.

химнографско-литургијска дела. Сачувани су, такође, неке његове похвалне и надгробне беседе, као и више писама упућених државним и црквеним великодостојницима.⁶

Списатељско дело светог Евстатија Солунског није, међутим, предмет нашег саопштења. Оно је првенствено посвећено једном мање проученом питању које се тиче личности солунског архиепископа – његовом поштовању као светитеља. Пре него што се том питањем детаљније позабавимо навешћемо основне биографске податке о светом Евстатију.⁷ Рођен је око 1115. године, вероватно у Цариграду. Могуће је да је потицао из породице Катафлор. У византијској престоници провео је велики део свог живота. У време понтификата патријарха Луке Хрисоверга (1157–1169) обављао је писарске послове у патријаршијској администрацији, а истовремено је служио и као ђакон у цркви Свете Софије. Ту је једно време бринуо о патријаршијској ризници.⁸ Захваљујући одличном образовању и познавању класичне књижевности изабран је убрзо после 1165. године за једног од четири главна професора (*didaskalos*) на угледној Патријаршијској школи у Цариграду. Носио је звање *мајстор ретора*, које је поред послова у школи подразумевало и писање званичних говора у част цара и патријарха.⁹ Крајем 1174. био је постављен за епископа Мира у Ликији, али изгледа да

⁶ За попис Евстатијевих дела и њихових издања в., нпр., R. Browning, *The patriarchal school at Constantinople in the twelfth century*, Byzantion 32/1 (1962) 186–190; А. П. Каждан, *Неизданные сочинения Евстафия Солунского в Эксурсиальной рукописи Y-II-10*, in: *Polychronion*. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, ed. P. Wirth, Heidelberg 1966, 335–344; В. Бухвалд, А. Холвег, О. Принц, *Речник грчких и латинских писаца антике и средњег века*. Тускулум лексикон, прев. А. Вилхар, Београд 1984, 187–188; F. Kolovou, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike. Einleitung, Regesten, Text, Indizes*, München–Leipzig 2006, 5*–7*. Уп. и F. W. Bautz, *Eustathios von Thessalonich*, in: *Biographisch-Bibliographische Kirchenlexikon*, I, Hamm 1990², col. 1571 (http://www.bbkl.de/e/eustathios_v_t.shtml).

⁷ О животу св. Евстатија в. *Eustazio di Tessalonica*, XXXIV–LXIII; А. П. Каждан, *Византийский публицист XII в. Евстафий Солунский*, Византийский временник XXVII (1967) 87–106; XXVIII (1968) 64–84; XXIX (1968) 177–195; Б. Ферјанчић, *Евстатије Солунски*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Београд 1971, 215–217 (са старијом литературом); P. Wirth, *Eustathiana: Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropolitens Eustathios von Thessalonike*, Amsterdam 1980; Kazhdan, *Studies*, 115–195; M. Angold, *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge 1995, 179–196; *Eustathii Thessalonicensis Opera minora: magnam partem inedita*, ed. P. Wirth, Berlin–New York 2000, 5*–6*; S. Schönauer, *Eustathios von Thessalonike – Ein „Fahrender Scholiast“?*, Byzantinische Zeitschrift 97/1 (2004) 143–151; Kolovou, *Die Briefe*, 3*–5*; K. Metzler, *Eustathios von Thessalonike und das Mönchtum. Untersuchungen und Kommentar zur Schrift „De Emendanda Vita Monachica“*, Berlin–New York 2006, 6*–14*.

⁸ О томе в. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, V/1, Paris 1963, 336–337, nr. 462.

⁹ О Евстатију као наставнику на цариградској Патријаршијској школи, која је била везана уз Свету Софију, в. Browning, *The patriarchal school*, 167–170, 186–193.

никада није отишао у тај град. Неколико година касније, највероватније око 1178. године, изабран је за солунског архиепископа. На том положају остао је до краја живота, а умро је 1195. или 1196. године.

Скоро осам векова након његове смрти, 10. јуна 1988, Црква Грчке канонизовала је Евстатија Солунског.¹⁰ Том канонизацијом је, у ствари, само обновљено давнашње поштовање славног солунског архиепископа као светитеља. Неколико извора сведочи да је он био убрајан међу свете личности и током средњег века. Додуше, истраживачи Евстатијевог живота и дела обично сматрају да је његов култ био краткотрајан и сведен на локалне оквире.¹¹ На такав закључак упутили су их расположиви писани извори – једна поучна беседа атинског митрополита Михаила Хонијата, неколико заглавља (тзв. лема) из средњовековних рукописа с преписима дела славног солунског архијереја, као и једно канонско тумачење епископа Јована из Китроса.

Михаило Хонијат, Евстатијев ученик, који је најпре величао свог учитеља у посмртном говору изговореном неколико дана после његове смрти,¹² открива у једној поучној беседи посвећеној посту да је вероватно још пре 1204. године започет процес уврштења солунског архиепископа у ред светитеља. Он, наиме, говори о чудима која су се дешавала око Евстатијевог гроба у Солуну.¹³ Према речима Хонијата, Евстатије је, као награду од Бога, добио могућност да и после смрти чини добра људима, “поздрављајући оне које му долазе у посету надгробним знамењима и чудима”. Његов надгробни камен, “сличан Мојсијевој стени по блиставим изворима исцељења”, чудотвори “светим телом скривеним под њим”, а Солуњани добијају “нови мед” из тог камена исто као и миро из кивота св. Димитрија. Атински митрополит наводи и три конкретна чуда: исце-

¹⁰ Ch. Konstantinidi, *Le message idéologique des évêques locaux officiants*, Зограф 25 (1996) 45; <http://www.synaxarion.gr/gr/sid/697/sxsaintinfo.aspx> (за датум помена новог светитеља одабран је 20. септембар, празник његовог најславнијег светог имењака, Евстатија Плакиде). У вези с поменутом канонизацијом уп. и Άγιος Ευστάθιος. Πρακτικά θεολογικού συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν Αγίοις πατρός ημών Ευσταθίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη, 7-9 Νοεμβρίου 1988), ed. Χ. Κοντάκης, Θεσσαλονίκη 1989; I. Μ. Χατζηφώτης, Άγιος Ευστάθιος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ο Κατάφλωρος (12ος αι.). Η εθνική σημασία των «παρεκβολών» του και η αντίσταση του κατά των επιδρομέων, Αθήνα 1995.

¹¹ О светитељском култу Евстатија Солунског до сада је писано само узгредно. Уп. Α. Χυνοπούλος, *Thessalonique et la peinture macédonienne*, Athènes 1955, 56-57; *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione*, LX (S. Kyriakidis); Browning, *The patriarchal school*, 193; Ιερομόναχος Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, *Παραστάσεις τεσσάρων αρχιεπισκόπων Θεσσαλονίκης σε τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, Прωτάτων I/5 (1983) 99; Angold, *Church and society*, 196.

¹² Α. Ellissen, *Michael Akominatos von Chonä, Erzbischof von Athen. Nachrichten über sein Leben und seine Schriften*, Göttingen 1846, 71-93; PG 140, 337-362; Σπ. Π. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, I, Αθήνα 1879, 283-306.

¹³ О сложенем процесу санктификације у средњем веку и значајном месту које су у том процесу често имала чуда на гробу личности чији се култ зачиње в. Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 7-13, 28-32, 41-45, 49-54, 59, 80-81, 139 (са релевантном литературом о стварању нових светитељских култова у Византији).

љење човека с озлеђеним удовима, оздрављење хромог, који се, након што је допузао до Евстатијевог гроба, вратио кући на здравим ногама, и исцељење ослабљеног, чије се тело, које је било “као неко бездушно бреме остављено поред гробнице”, “надприродно исправило и добило одговарајући изглед”.¹⁴

Леме у појединим рукописима са Евстатијевим делима помињу солунског архиепископа на начин како се у средњовековним изворима, у одговарајућем контексту, обично помињу црквени писци који су били уврштени међу светитеље. Тако, на пример, у једном рукопису из Универзитетске библиотеке у Базелу (cod. A. III. 20), насталом почетком XIII века, Евстатијева беседа за Велики пост носи наслов “Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Εὐσταθίου, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, λόγος προεισόδους τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς”.¹⁵

На сличан начин Евстатија Солунског помиње и епископ Јован, архиепископ Китроса, града у Македонији (на месту античке Пидне, око 60 км југозападно од Солуна), који је живео током последњих деценија XII и првих деценија XIII века. У једном од својих канонских одговора драчком митрополиту Константину Кавасили, написаном око 1225–1230. године, он се позива на угледног солунског архиепископа називајући га светим (“... γνώμη γενναία τοῦ ἐν ἁγίοις μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου”).¹⁶

Из наведеног се лако закључује да је процес установљења Евстатијевог култа кренуо из црквених кругова блиских солунском архиепископу. Михало Хонијат био је, као што је поменуто, његов ученик, епископија Китроса у којој је столовао епископ Јован била је суфграганска епископија солунског митрополита, а и поменути базелски рукопис највероватније је дело неког Евстатијевог ученика.¹⁷

¹⁴ Епископ Арсениј, *Четыре неизданные беседы Михаила Акомината, митрополита Афинского. Греческий текст и русский перевод*, Новгород 1901, 291–292; Σπ. Λάμπρος, *Χορίον Μιχαήλ Ακομινάτου περί Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης*, Νέος Ἑλληνομνήμων 13 (1916) 361.

¹⁵ T. L. F. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Frankfurt 1832, 1; PG 135, 561. Према издању Жак Пол Миња, учени солунски архиепископ помиње се на исти начин у наслову његове беседе на 48 (49). псалам (PG 135, 520). Међутим, према Тафеловом издању те беседе, у њеном заглављу Евстатије није означен као свети (Tafel, *op. cit.*, 7). О датуму настанка базелског рукописа в. A. Maricq, *Le manuscrit d'Eustathe de Thessalonique: „Le prise de Thessalonique en 1185“*, Byzantion 20 (1950) 82; *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica*, ed. K. Metzler, Berlin–New York 2006, 11*–12* (са старијом литературом). О Евстатијевим беседама за Велики пост в. S. Schönpauer, *Eustathios von Thessalonike. Reden auf die grosse Quadragesima*, Frankfurt 2006.

¹⁶ PG 119, 968. За наведено време настанка канонских одговора епископа Јована в. J. Darrouzès, *Les réponses canoniques de Jean de Kitros*, REB 31 (1973) 331; уп. и D. Simon, *Fragen an Johannes von Kitros*, in: *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, ed. B. Κρεμμυδάς, X. Μαλτέζου, N. M. Παναγιωτάκης, 1, Ρέθυμνο 1986, 257–279. О епископу Јовану в. A. Schminck, *Johannes von Kitros*, in: *Lexikon des Mittelalters*, ed. R. Auty et al., 5, Stuttgart 1999, col. 584; B. Κατσαρός, *Ο επίσκοπος Κίτρος Ιωάννης*, in: *Η Περία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια*. Επιστημονικό Συνέδριο (25–28 Νοεμβρίου 1993), ed. A. E. Καραθανάσης, Θεσσαλονίκη 1993, 127–148.

¹⁷ У науци је тај рукопис дуго био сматран Евстатијевим аутографом, али је у новије време такво гледиште напуштено. Уп. *Eustathii Thessalonicensis De emendanda*

Чињеница да је један од иницијатора промовисања солунског архиепископа у светитеља деловао изван граница Солунске митрополије није, ипак, допринела томе да се нови култ прихвати у ширем окружењу.¹⁸ Није познат ниједан извор који би сведочио да је тај култ био негован у Цариграду или на неком другом подручју под јурисдикцијом васељенског патријарха, изузев у Солуну и његовој околини. Штавише, он се није дубље укоренио ни у локалној заједници. Разлоге највероватније треба тражити у околности што никада нису написани литургијски и хагиографски текстови (служба и житије) који би били у функцији ширења новог култа. Треба, такође, имати у виду и одавно уочену чињеницу да у историји источнохришћанских култова XII и XIII век представљају доба када се изразито смањило број новоуврштених светитеља. Било је то, како је недавно добро запажено, “време скептичног и критичког односа према савременицима што су претендовали на светост”.¹⁹

У Евстатијевом случају важно је имати у виду још две околности. Неколико година после његове смрти скоро цела Византија суочила се с латинском најездом. Цариград, Солун и многи други велики центри били су окупирани, а многобројни државни и црквени великодостојници избегли су у области Царства које су остале слободне. И солунски митрополит, Константин Месопотамит, био је 1204. године протеран из свог града.²⁰

С друге стране, Евстатијево штовање унутар локалне заједнице могло је у извесној мери да буде умањено и због великих тешкоћа које је он имао у односима са становништвом Солуна током целог свог понтификата. Његова строга морална начела створила су му много непријатеља, нарочито међу локалним старешинама, сакупљачима пореза и монасима, које је критиковао због похлепе, лицемерја, необразованости, неаскетског понашања и непослушности епископима.²¹ Због тога се једном догодило да је Солуном кружила Евстатијева карикатурална представа с натписом “Μνηστικάκος ἀνὴρ, ἐπεγεγραμμένος εἰς ἀρχιερεῖα Θεσσαλονίκης

vita monachica, ed. K. Metzler, 11* (са осталом литературом).

¹⁸ Михаило Хонијат био је, као што је поменуто, митрополит Атине.

¹⁹ Поповић, *Под окриљем светости*, 44.

²⁰ V. Laurent, *La succession épiscopale de la métropole de Thessalonique dans la première moitié du XIIIe siècle*, BZ 56 (1963) 291–294; Angold, *Church and society*, 196. Солун ће остати у латинским рукама пуне две деценије, до краја 1224. године, в. Т. Е. Gregory, *Thessalonike*, in: *The Oxford dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, 3, New York–Oxford 1991, col. 2072.

²¹ О том питању в. Eustazio di Tessalonica, XLVIII–LXIII i Kazhdan, *Studies*, 140–167; P. Magdalino, *Eustathios and Thessalonica*, in: *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, ed. C. N. Constantinides et al., Venice 1996, 225–238. Уп., такође, Angold, *Church and society*, 179–196, где се престрога и помало једнострано оцењује Евстатијева архијерејска делатност и његов однос са Солуњанима. Као што је недавно тачно запажено, расположиви извори могли би се читати и другачије; уп. Kaldellis, *Hel-lenism*, 308 (n. 205).

Сл. 1 Св. Евстатије Солунски, католикон манастира Ватопеда, 1312

Fig. 1. St. Eustathios of Thessalonike, the katholikon of Vatopedi monastery, 1312

τὸν ἄρτι” (Злопамтило, постављен недавно за архијереја Солуна),²² док је другом приликом архиепископ био принуђен да привремено напусти град (највероватније 1191. године).²³

Углед који је Евстатије уживао у црквеним круговима због својих високих моралних врлина, изванредног образовања и огромног списатељског дела, учинио је, ипак, да његов култ, иако никада није садржао све уобичајене елементе светитељског штовања, не буде сасвим прекинут све до првих деценија XIII века. О томе сведочи пет сачуваних представа светог Евстатија Солунског на фрескама. Најстарија међу њима насликана

²² О томе сведочи сам Евстатије у једној својој проповеди (Tafel, *Eustathii opuscula*, 98; PG 136, 409). Уп. и *Eustazio di Tessalonica*, LVII; Kazhdan, *Studies*, 135; Angold, *Church and society*, 186.

²³ Angold, *Church and society*, 188–190 (с мишљењем да је тај Евстатијев “егзил” трајао скоро две године).

Сл. 2 Св. Евстатије Солунски, Краљева црква у Студеници, око 1315

Fig. 2. St. Eustathios of Thessalonike, King's church in Studenica monastery, c. 1315

је 1312. године у католикону светогорског манастира Ватопеда, на јужном зиду протезиса, изнад пролаза у бему. Ту је свети Евстатије представљен као стојећа фигура, са још три солунска архијереја (сл. 1).²⁴

Преостале четири представе насликане су у задужбинама српског краља Милутина. Једна од њих, најстарија, налази се у Краљевој цркви у Студеници, на северном делу олтара, изнад Причешћа апостола. Настала је око 1315. године, а св. Евстатија приказује до паса, с јеванђељем у рукама (сл. 2).²⁵

Годину-две касније св. Евстатије насликан је и у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину. Опет је реч о попрсју и опет се оно налази

²⁴ Ιερομόναχος Ιουστίνος, *Παραστάσεις*, 94-100; Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τα ψηφιδωτά και οι βυζαντινές τοιχογραφίες*, in: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαϊδίου. Παράδοση, ιστορία, τέχνη*, I, Αγίου Όρους 1996, 243-244, πίν. 198.

²⁵ G. Millet, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, ed. A. Frolov, III, Paris 1954, pl. 54/1. Уп. и *Манастир Студеница*, Београд 1986, 204 (Б. Тодић); Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 130-131.

Сл. 3 Св. Евстатије Солунски, црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, 1315–1318

Fig. 3. St. Eustathios of Thessalonike, the church of St. George in Staro Nagoričino, 1315–1318

испод Причешћа апостола, на северној страни олтарске апсиде (сл. 3).²⁶

Око 1320. године попрсе је солунског митрополита укључено је и у иконографски програм катедралне цркве Благовештења у Грачаници. Ту оно чини део низа попрсеја архијереја насликаних у апсиди северног параклиса (сл. 4).²⁷

Последња сачувана представа св. Евстатија Солунског налази се на северном зиду протезиса цркве Светог Никите код Скопља (сл. 5 и 6). Насликана је око 1324. године. Солунски митрополит добио је у Светом Никити значајније место у програму него у раније поменутих црквама јер је укључен у *Службу архијереја* коју предводе писци најважнијих литургија Јован Златоусти и Василије Велики.²⁸

Наведене представе св. Евстатија Солунског важне су из неколико разлога. Један од њих већ је поменут. Оне су једино, при томе поуздано,

²⁶ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 73; idem, "Signatures" des peintures Michel Astrapas et Eutychios. Fonction et signification, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, ed. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ε. Κυριακούδης, Θεσσαλονίκη 2001, 654, Fig. 6.

²⁷ V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge*, II, Београд 1930, Т. LXXII; *Eustazio di Tessalonica*, Tav. IV; Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд 1988, 109.

²⁸ R. Hamann-Maclean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien: vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, I, Giessen 1963, Abb. 26; П. Миљковић-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967, 54, сх. VIII; Konstantinidi, *Le message idéologique*, Fig. 8. За наведено датовање најстаријих фресака Светог Никите в. М. Марковић, *Уметничка делатност Михаила и Евтихија. Садашња знања, спорна питања и правци будућих истраживања*, Зборник Народног музеја XVII/2 (2004), 104-106; исти, *Манастир Светог Никите код Скопља - историја и живопис* (непубликована докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду), Београд 2005, 97-107.

Сл. 4 Св. Евстатије Солунски, црква Благовештења у манастиру Грачаници, око 1320

Fig. 4. St. Eustathios of Thessalonike, the katholikon of Gračanica monastery, c. 1320

сведочанство да је угледни солунски архиепископ поштован као светитељ више од сто година након смрти и да је његов култ још увек по-стојао током првих деценија XIV века.

Сачуване представе показују, затим, да је у византијској уметности епохе Палеолога било јасно дефинисано иконографско решење за представу светог Евстатија. Оно га је приказивало као седог старца дуге браде, високог чела и скоро сасвим ћелавог темена, одевеног у архиепископску одежду. Постојаност и једнообразност иконографског решења била је у византијској уметности карактеристична за светитеље који су често представљани и чије су се представе вековима јављале на фрескама и иконама. Стога верујемо да су и представе св. Евстатија Солунског у средњег веку биле бројније него што се може закључити на основу сачуваних примера.

Представе светог Евстатија Солунског у Старом Нагоричину, Светом Никити, Краљевој цркви у Студеници и Грачаници значајне су и због тога што могу да послуже као снажан аргумент у прилог претпоставци да су живописци који су радили у наведеним задужбинама краља Милутина били пореклом из Солуна. Представа солунског митрополита није сачувана ни у једној другој српској цркви, без обзира на то да ли је реч о храмовима осликаним пре или после епохе краља Милутина. Поред тога, важно је

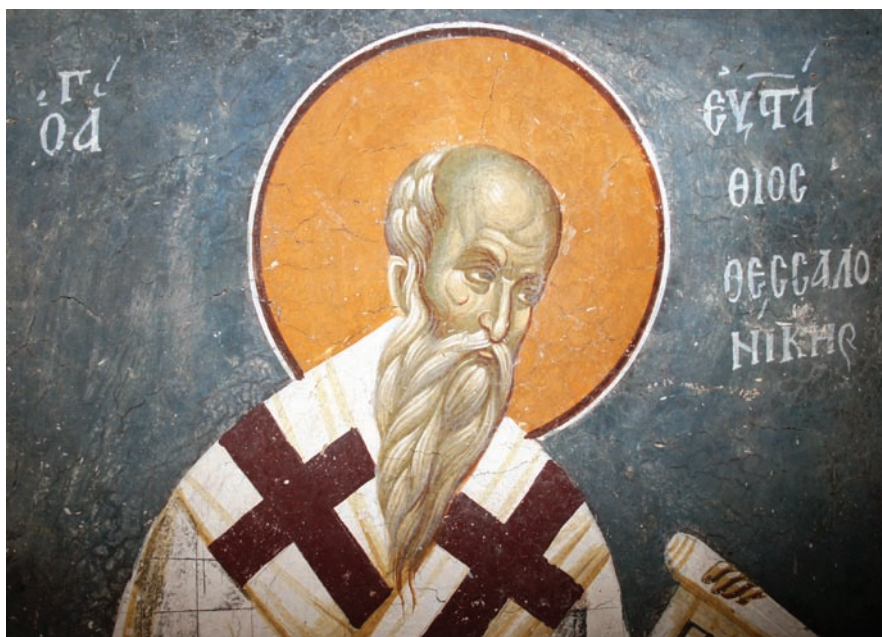
Сл. 5 Св.
Евстатије
Солунски, црква
Светог Никите
код Скопља, око
1324

Fig. 5. St.
Eustathios of
Thessalonike,
the church of
St. Nicetas near
Skopje, c. 1324

имати у виду и то да се свети Евстатије Солунски не јавља ни у српским хагиографским изворима – пролозима, минејима, месецословима типика и јеванђеља. Нема га ни међу светима који су приказани у оквиру календара илустрованих на зидовима српских цркава. Све то говори да у српској средини он никада није био поштован као светитељ па личности које су надгледале живописање поменутих Милутинових задужбина (игуман Студенице Јован, игуман нагоричког манастира Венијамин, липљански епископ Игњатије и анонимна личност која је била задужена да брине о живописању цркве Светог Никите) нису имале разлога да захтевају представљање поменутог солунског архијереја у својој цркви.²⁹ Одлука о укључивању Евстатија Солунског у иконографски програм мора стога бити приписана сликарима,³⁰ а познато је да је фреске Старог Нагоричина, Светог Никите, Краљеве цркве и Грачанице радила радионица зографа Михаила Астрапе. У прве две цркве сачувани су његови потписи, док је

²⁹ О наведеним личностима и њиховој улози у живописању Милутинових задужбина в. Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 14, 20, 22, 65, 68, 73, 154, 171–172, 200, 330; Марковић, *Манастир Светог Никите*, 106.

³⁰ У литератури је одавно изнето такво гледиште, уп. Xyngopoulos, *Thessalonique*, 56–57; Тодић, *Грачаница*, 227; idem, „Signatures“, 659–660.

Сл. 6 Св. Евстатије Солунски, детаљ, црква Светог Никите код Скопља, око 1324

Fig. 6. St. Eustathios of Thessalonike, detail, the church of St. Nicetas near Skopje, c. 1324

учешће Астрапине радионице у осликавању Краљеве цркве и Грачанице поуздано утврђено стилским анализама.³¹ У науци постоји сагласност да је Михаило Астрапа био пореклом из Солуна. О томе се обично говори на основу његовог карактеристичног презимена, забележеног у XIV веку само у Солуну.³² Узимају се, такође, у обзир стилске особености Астрапиних фресака у Охриду и задужбинама краља Милутина јер оне имају аналогије у фреско-сликарству Солуна (нпр. фреске капеле Св. Евтимија и црква Св. Пантелејмона, Св. Катарине и Св. Николе Орфаноса),³³ а запажена је и наклоњеност Астрапе и његових сарадника према светитељима чији је култ у Солуну и Македонији био посебно снажан. У том контексту су истицани св. Димитрије, св. Александар и, нарочито, св. Евстатије Солунски.³⁴ Инсистирање Михаила Астрапе да у српским црквама на-слика управо тог

³¹ Уп. Миљковић-Пепек, *Делото*, passim; Бабић, *Краљева црква*, 200–218; Тодић, *Грачаница*, 232–234; исти, *Српско сликарство*, 235–260; Марковић, *Уметничка делатност Михаила и Евтихија*, 104–105 (с литературом).

³² С. Кисас, *Солунска уметничка породица Астрапа*, Зограф 5 (1974) 35–37; Марковић, *Уметничка делатност Михаила и Евтихија*, 96–97.

³³ Марковић, *Уметничка делатност Михаила и Евтихија*, 110–112 (са литературом).

³⁴ Уп., нпр. Todić, „Signatures“, 659–660..

солунског архијереја, чији је култ по свему судећи био непознат ван Солуна и његове околине, представља најубедљивији аргумент за претпоставку да је чувени зограф био пореклом из највећег града Македоније.

У истом контексту потребно је осврнути се и на недавно изнете претпоставке о солунском пореклу сликара ватопедског католикона. Наиме, у новије време више пута је изнето гледиште да је њихов предводник био легендарни сликар Манојло Панселин,³⁵ за којег Дионисије из Фурне наводи како је “засјао из Солуна”.³⁶ Међутим, гледиште о солунском пореклу сликара ватопедског католикона не може бити поуздано потврђено само на основу представе св. Евстатија. Ватопед је, као и цела Света Гора, био од свог оснивања уско повезан са Солуном па су за појаву представе ученог митрополита могли да буду заслужни игуман манастира и његово братство.

Miodrag Marković
THE CULT AND ICONOGRAPHY OF ST. EUSTATHIOS OF THESSALONIKE IN
THE MIDDLE AGES

Eustathios of Thessalonike was born around 1115, most probably in Constantinople. He had spent a big part of his life in the Byzantine capital. During the pontificate of Patriarch Loukas Chrysoberges (1157-1169) he worked as a scribe at the patriarchate administration, at the same time also serving as a deacon in the church of Hagia Sophia. Thanks to an excellent education and knowledge of classical literature, soon after 1165 he was elected a teacher (*didaskalos*) at the Patriarchal School in Constantinople. He had a title of *maistor ton rhetoron*, which, in addition to working at the School also included writing of official panegyrics in the Emperor's and Patriarch's honor. Round 1178 he was appointed the Archbishop of Thessalonike. He stayed in Thessalonike until the end of his life, in 1195 or 1196.

Eustathios of Thessalonike left behind a large and highly significant literary work. Even during his stay in Constantinople, he wrote commentaries on the Homeric epics Iliad and Odyssey, on Aristophanes' comedies, Pindar's lyrics, as well as commentaries of other classical works, such as Dionysios Periegetes' *The Description of the World*. In the capital, he also wrote a commentary on Saint John of Damascus' The Canon of Pentecost. Also, some of his hagiographical and homiletical works were preserved, as well as numerous encomiastic speeches and letters. He was successfully engaged in the historiography, the best evidence of which is his writing On the Capture of Thessalonike that has been translated to several modern languages.

³⁵ Cf. нпр. Τσιγαρίδας, *Τα ψηφιδωτά*, 234–235, 259–279; idem, E. N. Tsigaridas, *Manuel Panselinos, the Finest Painter of the Palaiologan Era*, in: *Manuel Panselinos. From the Holy Church of the Protaton*, ed. E. Tsigaridas, Thessaloniki 2003, 58–59; M. Chatzidakis, *Byzantine Art on Mount Athos*, in: *Treasures of Mount Athos*, ed. A. A. Karakatsanis, Thessaloniki 1997, 23–24; S. Djurić, *The Painter Manuel Panselinos: Towards a reconstruction of the Opus (ca. 1295-1312)*, in: Twenty-Fifth Annual Byzantine Studies Conference (4.–7. November 1999). Abstracts, College Park 1999, 79–80.

³⁶ М. Медиф, *Стари сликарски приручници, III. Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне. Διονυσίου του εκ Φουρνά ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Београд 2005, 94.

More than two decades ago, on June 10, 1988, The Church of Greece canonized Eustathios of Thessalonike. In fact, that canonization was only serving the purpose of restoring the veneration of the glorious Thessalonike Archbishop as a saint. Several sources witnessed that he was considered to be the holy person also during the Middle Ages. However, researchers of Eustathios' life and work, usually assume that his cult was short-lasting and reduced to the local framework. Indeed, not a single source is known which could witness that the cult was cherished in Constantinople or in some other area, under the jurisdiction of ecumenical patriarch and the Patriarchate of Constantinople, with an exception of Thessalonike. However, there are evidences that Eustathios of Thessalonike had been venerated as a saint for a rather long period, at least until the first decades of the fourteenth century. This relates to his representations on medieval frescoes. In total, five of them were preserved.

The oldest among the mentioned depictions was painted in 1312, in the katholikon of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos, on the southern wall of prothesis, above the passage leading to bema. Saint Eustathios was represented there as a standing figure, with another three archbishops.

Other four depictions were preserved in foundations of the Serbian King Milutin. One of them, the oldest, is in the King's Church in Studenica, in the northern part of the altar area, above the Communion of the Apostles. It was painted c. 1315 and Saint Eustathios is presented down to his waist, holding the Gospel in his hands.

A year or two later, Saint Eustathios was painted in the Church of Saint George in Staro Nagoričino. It is also a bust and it is again situated under the Communion of the Apostles, on the northern side of the altar apse.

Round 1320, the bust of the metropolitan of Thessalonike was included into the iconography program of the cathedral Church of the Annunciation in the Monastery of Gračanica. There it is a part of the whole series of archbishops' busts painted in the apse of the northern parekklesion.

The last of the preserved presentations of Saint Eustathios of Thessalonike is placed on the northern wall of prothesis in the Church of St. Nicetas near Skopje. It was painted c. 1324. The metropolitan of Thessalonike was allocated more important position in the program of the Church of St. Nicetas than in the previously mentioned churches because he was included into the *Officiating Church Bishops* that was lead by the authors of the most significant liturgies: Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great.

The above mentioned depictions of Saint Eustathios of Thessalonike are significant due to several reasons. One of them has already been mentioned. They represent an incontestable testimony that the prominent Archbishop of Thessalonike has been respected as a saint for more than a hundred years after his death and that his cult was still strong in the first decades of the fourteenth century.

The preserved presentations show, afterwards, that in the Byzantine art of the era of Palaiologoi, the iconographic formula regarding the representation of Saint Eustathios was clearly defined. He was represented as a gray elderly man, with a long beard, high forehead and almost completely bald top of the head, wearing the archbishop's vestment. Steadiness and uniformity of iconographic formula in the Byzantine art was typical for the saints who were often presented and whose depictions, for centuries, have appeared on frescoes and icons. We therefore believe that presentations of Saint Eustathios of Thessalonike in the Middle Ages were more numerous compared to how it may be concluded according to the preserved samples.

Presentations of Saint Eustathios of Thessalonike in Staro Nagoričino, the Church of Saint Nicetas, King's Church in Studenica and Gračanica are significant also because they can serve as a strong argument in favor of the assumption that fresco painters who worked at the mentioned foundations of the King Milutin originated from Thessalonike. It is known that representation of the metropolitan of Thessalonike did not exist in any other Serbian church, neither before nor after the King Milutin's epoch. Besides the mentioned, it is also important to take into consideration a fact that Saint Eustathios of Thessalonike also does

not appear in Serbian hagiographic sources – *synaxaria*, *menaia*, calendars of typika and lectionaries, either. Neither he is presented among the saints who were represented within the scope of calendars (*menologia*) illustrated on the walls of Serbian churches. All that had been mentioned reflects that he had never been venerated as a saint in Serbia so that it is unlikely that the persons who supervised wall painting of the mentioned King Milutin's foundations (Jovan, a *hegoumeonos* of Studenica; Venijamin, a *hegoumeonos* of the Monastery of Staro Nagoričino; Ignjatije, bishop of Lipljan; and an anononym who was in charge of taking care of painting the Church of Saint Nicetas) could have required representations of the mentioned Archbishop of Thessalonike to be painted in their churches. Therefore, decision on associating him to the iconographic program has to be assigned to the painters, and it has been known that the frescoes of Staro Nagoričino, the church of Saint Nicetas, the King's Church and Gračanica were made by the zographos Michael Astrapas's workshop. In the first two of the mentioned churches, his signatures were preserved, while participation of the Astrapas's workshop in painting the King's Church and Gračanica was incontestably proved by stylistic analyses. There is mutual scholarly agreement that Michael Astrapas was from Thessalonike by origin. This is usually discussed from the point of view of his distinctive surname, recorded in the fourteenth century only in Thessaloniki. Within this scope are also considered the stylistic features of Astrapas' frescoes in Ohrid and the King Milutin's foundations since they have analogies in the fresco-painting in Thessalonike (for example, frescoes in the parekklesion of St. Euthymios, churches of St. Panteleimon, St. Catherine and St. Nicholas Orphanos), and it has also been noticed that Astrapas and his associates had an inclination towards the saints whose cult was especially strong in Thessalonike and Macedonia. Within that context, Saint Demetrios, Saint Alexander and Saint Eustathios of Thessalonike were especially emphasized. Insisting of Michael Astrapas on painting exactly that saint in Serbian churches, whose cult was apparently unknown outside Thessalonike and its surroundings, represents the most convincing argument for the assumption that the famous painter *zographos* originated from the biggest city in Macedonia.